

Humanitar elmlər

UOT 811.512.162

Ə.M.Abbasov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
abbasov-edalat@mail.ru

QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏLƏRDƏ SİNTAKTİK-SEMANTİK MƏZMUNUN QEYRİ-MÜƏYYƏNLIYIN DƏRƏCƏSİNƏ GÖRƏ FORMALAŞMASI

Açar sözlər: *subyekt, predikat, hökm, qeyri-müəyyən, ümumi, şəxssiz, struktur, nominativ xarakter, leksik vahid*

Qeyri-müəyyənlik anlayışının tarixi mövcudluq faktına əsasən müəyyənlik məfumu sayəsində təşəkkül tapmasını söyləmək mümkündür. Bu tarixi-fəlsəfi situasiya təfəkkürdə formalaşma prosesini reallaşdırdıqdan sonra qrammatik struktur mühitinə keçdi. Beləliklə, qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr müəyyən şəxsi cümlələrin diferensiasiya prosesinin nəticəsi olaraq sintaktik-konstruktiv vahid şəklində faktlaşdı. Deməli, müəyyən şəxsi cümlələrin tərkibində baş verən dəyişiklik (cümlə üzvlərinin reduksiyaya uğrayaraq morfoloji kateqoriya ilə əvəz olunması) qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur.

Qeyri-müəyyənlik anlayışının dil təfəkküründə çətin anlaşılan mürəkkəb idraki proses olması kommunikativ funksiyanın ilk mərhələsində qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin ləng mövcud olmasını şərtləndirir. Lakin mübtədasız müəyyən şəxsi cümlələrin qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrə çevrilməsi dinamik təkamül prosesinin nəticəsində mövcud olmuşdur. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə iş, hərəkət, hadisə haqqında söylənilən hər hansı mülahizə ümumilikdə hisslərin hamısına aid ola bilər. Bu səbəbdən də hissələrdə əks olunan qeyri-müəyyənliyin məna həcmi və semantik tutumunu aşkara çıxarıb müəyyənləşdirmək olmur, qeyri-müəyyənlik anlayışı öz naməlum semantik cildində qalır.

Bu idraki proses qeyri-müəyyənliyin məzmun dərəcəsini mətndəki semantik çəkisinə görə təyin etmək imkanına malikdir. Ümumiyyətlə, mətn situasiyası qeyri-müəyyənlik anlayışını məzmunluq dərəcəsinə görə fərqləndirir.

А.М.Аббасов

ФОРМИРОВАНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИ-СЕМАНТИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ В НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ ЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ ПО СТЕПЕНИ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Ключевые слова: *субъект, предикат, суждение, неопределенный, общий, безличный, структура, номинативный характер, лексическая единица*

Можно сказать, что понятие неопределенности формируется тем фактом, что понятие неопределенности основано на историческом факте. Эта историко-философская ситуация перешла в грамматическую структурную среду после процесса формирования мышления. Таким образом, неопределенные предложения были сформированы как синтаксически-конструктивная единица в результате процесса дифференциации определенных предложений.

Следовательно, изменение состава отдельных предложений (включая замену членов предложения морфологической категорией) привело к формированию неопределенных предложений.

Тот факт, что понятие неоднозначности является сложным когнитивным процессом, который трудно понять в лингвистическом познании, подразумевает задержку в первой фазе коммуникативной функции. Однако преобразование некоторых определенных отдельных предложений в неопределенные стало результатом процесса динамической эволюции. Любой комментарий, высказанные о работе, действии и событии в неопределенных личных предложениях может применяться ко всем чувствам в целом.

Действия в предложении с неопределенными предложениями и любые комментарии, сделанные в рассказе, обычно могут относиться ко всем эмоциям. Следовательно, значение и семантическая способность неопределенности, выраженной в разделах, не может быть определена, и понятие неопределенности остается в его семантическом объеме.

Этот когнитивный процесс позволяет определить степень неопределенности по смысловой массе текста. В целом текстовая ситуация отличается от понятия неопределенности до степени содержания.

А.М.Аббасов

FORMATION OF SYNTACTIC-SEMANTIC CONTENT IN UNKNOWN SENTENCES BY DEGREE OF UNCERTAINTY

Keywords: *subject, predicate, verdict, indefinite, general, impersonal, structure, nominative character, lexical unit*

It is possible to say that the notion of uncertainty is formed by the fact that the concept of uncertainty is based on historical fact. This historical-philosophical situation has moved into the grammatical structural environment after the process of formation in thinking. Thus, indeterminate sentences have been fabricated as a syntactic-constructive unit as a result of the process of differentiating certain sentences. Consequently, a change

in the composition of certain individual sentences (including the substitution of members by morphological category) led to the formation of indefinite sentences.

The fact that the concept of ambiguity is a complex cognitive process that is difficult to comprehend in the linguistic cognition implies that there is a delay in the first phase of the communicative function. However, the conversion of certain definite individual sentences into indefinite ones has been the result of a process of dynamic evolution. Actions in the sentence of uncertain sentences, and any comments made in the story can generally relate to all emotions. Therefore, the meaning and semantic capacity of the uncertainty expressed in the sections cannot be determined, and the notion of uncertainty remains in its semantic volume.

This cognitive process allows the degree of uncertainty to be determined by the semantic weight of the text. In general, the text situation differs from the concept of uncertainty to the degree of content.

Giriş

Qeyri-müəyyənlik anlayışının tarixi mövcudluğunun müəyyənlik məfhumu sayəsində təşəkkül tapması fikrinin idraki analoqu qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin müəyyən şəxsi cümlədən bölünərək formalaşması mülahizəsinin doğruluğu düşüncəsini şərtləndirir. Çünki varlığın bu iki forması daim dialektik vəhdətdədir.

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlənin etimoloji təşəkkülü cəhətdən yaranmasını şərtləndirən xüsusiyyətlərdən ən mühüm olanı qeyri-müəyyənlik vahidinin qrammatik ifadə vasitəsinin sonrakı inkişaf dövrünə təsadüf etməsidir. Müəyyən şəxsi cümlələr öz mütəhərriqliyini dəyişərək zəngin üslub səriştəsinə sahib olduqdan sonra qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr formalaşma prosesinə qədəm qoyur.

Qədim Azərbaycan və türk yazılı abidələrinin (Kitabi-Dədə Qorqud, Orxon-Yenisey abidələrinin) dilində qeyri-müəyyən şəxsi cümlə modelinə təsadüfi hallarda rast gəlinir. Lakin tədqiqatın müşahidələrinin epizodik tapıntıları dil tarixinin əski mərhələlərində belə bir cümlə strukturunun mövcudluğu faktını inkar etmir.

“Cümlənin bu növü dastanların dilində işlənən ən fəal təktərkibli cümlə növüdür. Demək olar ki, hər bir boyun əvvəlində yeni obraz qeyri-müəyyən şəxsi cümlənin köməyi ilə təqdim edilir. Məsələn, Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir bəgin oğlu-qızı yoxdu. Məgər xanım, Oğuzda Duxa oğlu Dəli Domrul deyirlərdi, bir ər var idi” [120, s.593].

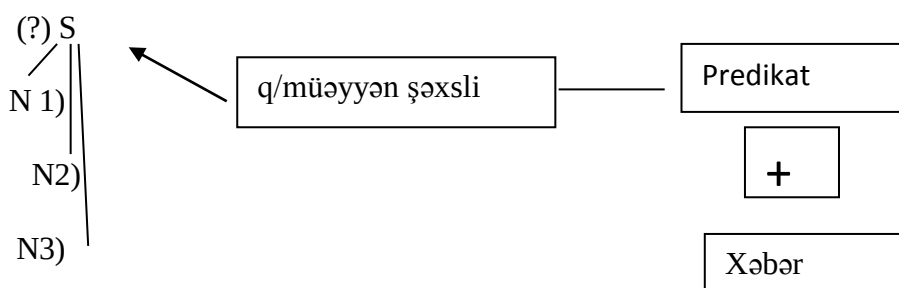
Qeyri-müəyyənlik anlayışının dil təfəkküründə çətin anlaşılan mürəkkəb idraki proses olması kommunikativ funksiyanın ilk mərhələsində qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin ləng mövcud olmasına səbəb olmuşdur.

Əslinə qalsa, müəyyən şəxsi cümlələrin özündə də çağdaş struktur formasını etimoloji dayaqları üzərində inkişaf etdirərək yeni struktur-semantika qazanması mürəkkəb təkamül prosesi ilə müşahidə edilir. Yəni müəyyən şəxsi

cümlələr ilk əvvəl özünün leksik modeli ilə ifadə olunub, sonra isə işlənmə tezliyi statusuna malik olub istifadə kommunikasiya sferası genişləndikcə orijinal ifadə formasını – qrammatik ifadə formasını qəbul edib. “Ümumiyyətlə, müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir. Nominativ quruluşlu sadə cümlə modelləri dilin əvvəlki dövrləri üçün səciyyəvidir. Deməli, müəyyən şəxslı cümlələrin tərkibində baş verən struktur dəyişiklik (cümlə üzvünün reduksiyaya uğrayaraq morfoloji kateqoriya ilə əvəz olunması) qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin təşəkkül tapmasına səbəb olub” [70, s.33].

Lakin mübtədasız müəyyən şəxslı cümlələrin qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə çevrilməsi dinamik təkamül prosesi nəticəsində mövcud olmuşdur. Əvvəlki formanın tələbi ilə yeni məzmun yaranmır, əksinə yeni məzmun öz strukturuna uyğun forma tələb edir. “Deməli, mübtədasız müəyyən şəxslı cümlələrdən qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr əmələ gəlmişdir” mülahizəsini semantik strukturların təkamülü mənasında başa düşmək lazımdır” [147, s.315-339]

Əşyanın icraçısının birdən artıq miqdarını bildirmək üçün $-lar^2$ morfoloji əlamətindən istifadə edilir. Bu morfemi ($-lar^2$) qəbul etmiş isimlərin miqdarı qeyri-müəyyəndir. Subyektin kəmiyyətə çoxluğu onun öz müəyyənlik – dəqiqlik anlayışından uzaqlaşaraq itməsinə səbəb olur. Odur ki, bəzi stilistik məqamlar istisna olmaqla, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr subyekti birdən çox olan cümlələrdir. Bu səbəbdən subyekti kəmiyyətə birdən çox olan cümlələr məzmunca qeyri-müəyyənlik anlayışı kəsb edir. Beləliklə, nəzəri fikirlərimizi əyaniləşdirsək, belə bir sxem alınar. Sxematik təsəvvürümüzü aşağıdakı nümunə üzərində quraq: Bizi iclasa çağırıdılar.

İcraçısı çox olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlə forması.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə iş, hərəkət, hadisə və prosesin müəyyən hissəsi haqqında söylənilən hər hansı mülahizə ümumilikdə hissələrin hamısına aid ola bilər. Bu səbəbdən də hissələrdə əks olunan qeyri-müəyyənliyin məna həcmi və semantik kəmiyyətini aşkara çıxarıb müəyyənləşdirmək olmur, qeyri-müəyyənlik anlayışı öz naməlum potensialında qalır. Bu idraki proses qeyri-

müəyyənliyin məzmun dərəcəsini mətndəki semantik çəkisinə görə müəyyənləşdirmək imkanına malikdir. Mətn situasiyası qeyri-müəyyənlik anlayışını məzmunluq dərəcəsinə görə fərqləndirir.

Qeyri-müəyyənliyin dərəcəsinə görə qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin növləri.

Bu baxımdan da qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr qeyri-müəyyənliyin dərəcəsinə görə iki qismə ayrılır: 1. Struktur məzmununda qeyri-müəyyənlik anlayışı çox olan cümlələr. 2. Struktur məzmununda qeyri-müəyyənlik anlayışı nisbətən az olan qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr.

Qeyri-müəyyənlik anlayışı çox olan qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr.

Əslində bunun səbəbi qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə subyektin (icraçı) bir və ya bir neçə şəxsə aid ola bilməsidir. Qeyri-müəyyənliyin özünün bir anlayış olaraq nisbi xarakter daşması mülahizəsi də dil təfəkküründə artıq sabitləşmişdir. Belə ki, mətn şəraitinə görə bir məqamda subyekti ümumiyyətlə təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkün olduğu halda, digər bir məqamda işin icraçısı dinləyici üçün nisbətən bəlli olur.

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə qeyri-müəyyənliyin məzmunundakı nisbilik anlayışı mətn daxilində daha asan anlaşılır. Haqqında bəhs olunan iş və prosesin şəraitindən, icra zamanından asılı olaraq icraçını bəzən qismən açıq canlandırmaq imkanı vardır.

“Hər bir elm sahəsində geniş anlayışlar aparatından istifadə olunur. Onların məntiqi təhlilini vermək elmlərin səmərəli inkişafının zəruri şərtidir. Anlayışların məntiqi təhlilini vermək insanların praktiki fəaliyyətində və elmi idrakda geniş yayılmış məntiqi üsullardandır” [262, s.145].

Qeyri-müəyyənlik anlayışı çox olan cümlələrin subyekti dinləyici üçün ümumiyyətlə məlum olmur. Məsələn,

- 1) Hələ aralıdan Əsməri görüb pıçıldaşmağa başlamışdılar.
- 2) Uca binaların, evlərin arasında vurnuxurdular.
- 3) Əsmərə sarı yüyürüb çamadanlarını götürdülər [269, s.318-319].

Bu nümunələrə diqqətlə nəzər saldıqda, qeyri-müəyyənlik anlayışının tam semantik potensialı ilə mövcud olduğunu görmək mümkündür. Odur ki, işin subyekti obyektiv gerçəklikdən uzaqlaşaraq məlum olmayan bir varlığa çevrilir.

Qeyri-müəyyənlik anlayışı az olan qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr.

Qeyri-müəyyənlik anlayışı çox olan cümlələrlə yanaşı, struktur məzmununda qeyri-müəyyənlik anlayışı nisbətən az olan cümlələr də mövcuddur. Aşağıdakı mətnə diqqət etsək, bu idrak prosesinin təzahürünü müşahidə edə bilərik.

...Hacı arvadı ilə üz-üzə əyləşib çay içirdilər. Tofiqin gətirdiyi pula hələ toxunmamışdılar, beş dənə iyirmibeşlik qarışdığından, qatından açılıb şeşəlib, elə bil göz gətirib ona baxırdı. Arvadın arxası pulaydı, amma pulun o cür açılıb şeşəldiyini hiss eləyir, ürəyinə sıxıntı çökürdü. Arvadının bu təmizliyini

qorxaqlıq kimi başa düşsə də, onun halallığından kişi həmişə ləzzət almışdı, indi də ləzzət alırdı; yavaş-yavaş yorğunluğu canından çıxır, hirs-hikkəsi yuyulurdu.

- Özünə yazığın gəlsin, - dedi arvad, - mənə də, gördün, itin başına nə oyun açdılar. Nə desən eləyərlər.

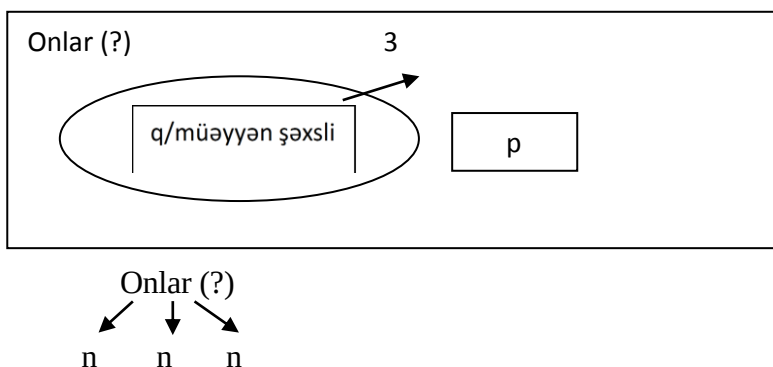
- Qələt eləyərlər. Elə belə gedəcək deyirsən ?... [269, s.341]

Mikromətni təhlil etdikdə məlum olur ki, "Tofiqin gətirdiyi pula hələ toxunmamışdılar" qeyri-müəyyən şəxslı cümləsindəki fakt, qrammatik kriteriyalar həmin struktur konstruksiyaya uyğun gəlsə də, məzmun cəhətdən etimoloji müəyyənliyə yaxındır. Qeyd edilən cümlədəki qeyri-müəyyənlik anlayışı nisbətən azdır. Həmin cümlənin ifadə etdiyi hökm Hacı və arvadına aiddir. Bu mülahizəni mətn situasiyasının yaratdığı imkana əsasən söyləmək mümkündür. Ümumiyyətlə, mətn müəyyənləşdiricilik xüsusiyyətinə malikdir. "Mətn elə bir nitq parçası, elə bir söyləmdir ki, onda hər şey öz yerində olur, cavabsız heç nə qalmır. Mətdə hər cümlənin və cümlə qrupunun daxili semantika ilə yanaşı, funksional rolu vardır [49, s.132].

"Müəyyən cəhətlərlə bağlı fərqli fikirlərin olmasına baxmayaraq bütün mülahizələrdə mətnin mütləq məzmunlu olması göstərilir. Əlbəttə, mətn üçün, doğrudan da, məzmun başlıca şərtidir. Burada dilin bütün quruluşuna dair əlaqələrin vəhdəti mövcud olur" [132, s.6].

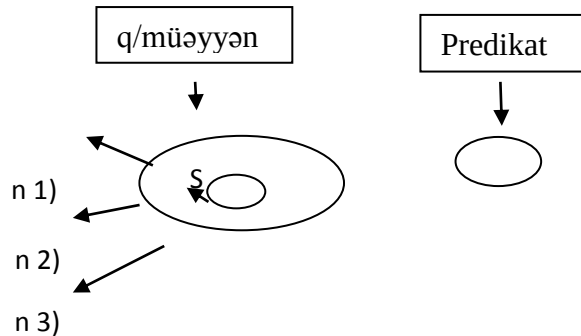
Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin təsəvvürümüzdə canlandırıdığımız qeyri-müəyyən subyekti onlardır. Struktur cəhətdən "n" bitişdirici samiti vasitəsilə üçüncü şəxs tək və üçüncü şəxs kəmiyyət şəkilçisinin vəhdətindən yaranan "onlar" semantik xarakteri və çəkisi baxımından qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Mətn daxilində olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin təsəvvürdə canlanan qeyri-müəyyən subyekti olan "onlar"ın qeyri-müəyyənlik əhatəsi məzmun semantikasına görə həcmcə daralır və nisbilik xarakteri qazanır. Qeyd etdiklərimizi nəzəri fikir müstəvisindən praktik sferaya çevirsək, aşağıdakı rəngarəng sxem alınar:

1. Mətn daxilində işlənən qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin variasiyalarına məxsus (şək.)

Mətn daxilində olan qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin quruluş forması (şək.)

2) Mətndən kənarda ayrıca işlənən qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin sintaktik-semantik məzmun dairəsinə aid (şək.)

Şək. Mətndən kənarda olan qeyri-müəyyən şəxsi cümlə strukturu.

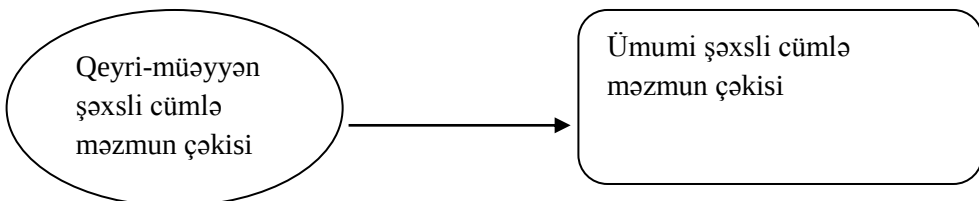
Qeyri-müəyyənlik kəmiyyətçə, semantik həcminə görə geniş olan cümlələrin subyekti danışan və dinləyən üçün qeyri-müəyyəndir. Bu cür konstruksiyalarda semantik çəki məzmun ağırlığına görə qeyri-müəyyənlikdən daha çox ümumilik istiqamətinə yönəlmiş olur. Məsələn,

- 1) Pendirlərin üstünə ağzı çilikli qarınlarda yağ doldururdular.
- 2) Elə həmin gün yaylağa hazırlaşmağa başladılar [262, s.160-161].

“Təfəkkür praktikasında bəzən qeyri-müəyyənlik anlayışı ilə ümumilik anlayışı arasında semantik artım birindən-digərinə kəmiyyətçə məzmun bazasının genişlənməsi ilə müşahidə edilir”.

“Anlayışların ümumiləşdirilməsi elə məntiqi əməliyyatdır ki, onun köməkliyi ilə bir az həcmli anlayışlardan çox həcmliyə keçirik. Anlayışların məhdudlaşdırılması isə çox həcmliyə az həcmliyə, başqa cür desək, cinsdən növə məntiqi keçiddir” [109, s.170].

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlə ilə ümumi şəxsi cümlə arasında məzmun və həcm ölçüsünü aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

Qeyd etdiyimiz nümunələr söylədiyimiz nəzəri fikrin təcrübi göstəricisi hesab edilə bilər. Belə ki, hər iki nümunədə qeyri-müəyyənlik anlayışının həyati təcrübəsi əsasında intellektual norma kimi semantik məzmun deformasiyası nəticəsində subyektlərinin kəmiyyətçə çoxluq təşkil etməsi səbəbindən ümumilik

anlayışına çevrilə bilir.

Qeyri-müəyyənlik məzmununun həcmcə geniş təzahür etdiyi cümlələrdə həlledici amil olaraq ümumilik anlayışının məzmun koordinasiyasının şaxələnməsi önə çəkilir. Qeyri-müəyyənliyi az olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə isə qeyri-müəyyənliyin öz etimoloji əsasına – müəyyənlik mühitinə yaxınlaşması müşahidə edilir.

Qeyri-müəyyənliyi çox olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin qeyri-müəyyənlik bazası məzmun sərhədini keçərək semantik əhatə dairəsi genişlənir və tədricən semantik limitini aşaraq ümumiləşir.

Qeyri-müəyyənliyi kəmiyyətcə zəif olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə iş və proseslə bağlı olan subyekt və yerinə yetirilən işin azlığı əsas şərtədir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin sintaktik semantikasında olan əlvən çalarlıqdan biri də mücərrədlik anlayışdır. Bu cür cümlə konstruksiyasının naməlum canlandırılan subyektı özü də abstrakt mövqedən çıxış edir.

Bu cümlə məzmunca abstrakt səciyyə daşıyır. Cümlənin sintaktik semantikasına abstrakt məzmun verən əslində qaranlıq təsəvvür olunan subyektin mücərrəd varlıq olaraq təzahür etməsidir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr işlənmə mövqeyi baxımından da rəngarəngdir. Öz strukturu və məzmun potensialı cəhətdən təktərkibli cümlə kimi çıxış edərək kommunikatıv funksiyanın subyektı vəzifəsini icra etməklə yanaşı, həm də mürəkkəb cümlənin komponenti olaraq da işlənir. Bu da təbiidir, çünki mürəkkəb cümlələr komponentləri baxımından struktur cəhətdən müxtəlif sadə cümlələrdən təşkil edir [189, s.116].

“Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabərhüquqlu sadə cümlələrdən təşkil olunur. Tabeli mürəkkəb cümlələr isə qeyri-bərabər hüquqlu sadə cümlələr əsasında yaranır [7, s.93]. Məsələn,

Dedilər ki, “Səni çox istəyir Xan,

Çıx ona arvad ol!

Nəticə

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr mürəkkəb cümlənin komponenti mövqeyində çıxış etdiyi məqamda onun xəbəri ayrı-ayrı feil formalarında təzahür edə bilir. Məsələn,

1) İcazə verərsən, işimizə mane olsunlar? – 2) İstəyərsən, işimizə mane olalar? – 3) Əminsən ki, mənim işimə mane olasıdırlar? – 4) Mənim işimə mane olsalar, özünü rahat hiss edərsən? – Mənim işimə mütləq mane olmalıdırlar?

Göründüyü kimi, feilin bütün şəkillərində xəbər üçüncü şəxsin cəmində işlənir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri ədəbi dildə üçüncü şəxsin cəmində işləndiyi kimi, dialekt və şivələrdə də eyni leksik – morfoloji vasitə ilə ifadə edilir.

“Ədəbi dildəki kimi, belə cümlələrin xəbəri feilin bütün zamanları ilə və

üçüncü şəxsin cəmi ilə ifadə edilir. Onu işə yollayıblar Zazalıya”.

“Hər hansı bir dilin qrammatik quruluşu öyrənilərkən onun müxtəlif yaruslarına iki cəhətdən yanaşmaq tələb olunur, bunlardan birincisi, həmin dildə mövcud olan semantik imkanların məcmusu, ikincisi isə həmin imkanları reallaşdıran müxtəlif strukturlarda ifadə edən qrammatik formalardır. Təfəkkür abstraksiyası, hissi-emosional, bir sözlə, insan ağılı ilə dərk olunmayan bütün reallıq öz maddi formasını dildə tapır” [146, s.4].

Xəbəri feilin məchul növü ilə ifadə edilən passiv cümlə konstruksiyası da mövcuddur. Məsələn,

- 1) Nəhayət, cinayətin üstü açıldı.
- 2) Elə təzəcə oturmuşduq, zəng çalındı.
- 3) Ölkələrarası saziş imzalandı və s.

Bu tip cümlələr semantik müəyyənliyi cəhətdən qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə oxşasa da, struktur xüsusiyyətləri baxımdan kəskin şəkildə onlardan fərqlənir. Belə konstruksiyaya malik cümlə tiplərini asanlıqla morfoloji deformasiya nəticəsində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə çevirmək olur. Bu səbəbdən yuxarıda verilən örnəkləri aşağıdakı formada qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn,

- 1) Nəhayət, cinayətin üstünü açdılar.
- 2) Elə təzəcə oturmuşduq, zəngi çaldılar.
- 3) Ölkələrarası sazişi imzaladılar.

Bu cümlələrin semantik məzmununda qeyri-müəyyənlik mövcuddur, lakin onlar öz struktur əlamətləri cəhətdən, yəni qrammatik şəxsin müxtəlif qrammatik səviyyələrdə (leksik və morfoloji) cümlədə iştirakı baxımından fərqlənilir.

Eyni qrammatik xüsusiyyətlərinə görə passiv cümlələr şəxssiz cümlələrə də bənzəyir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrlə morfoloji əlamətləri baxımdan fərqlənsə də, passiv cümlələr şəxssiz cümlələrə eyni əlaməti cəhətdən oxşayır. Struktur müxtəlifliyi isə bu iki cümlə konstruksiyasını quruluş əlamətinə görə bir-birindən ayırır. Belə ki, şəxssiz cümlələr adından bəlli olduğu kimi, mübtədasız təktərkibli cümlə olduğu halda, passiv tipli cümlələr isə cüttərkibli cümlələrdir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr şəxslı cümlə ilə şəxssiz cümlələr arasında keçid təşkil edir: a) Subyektin naməlum halda canlandırılması cəhətdən şəxslı cümlələrə; b) Qaranlıq təsəvvür edilən subyektin cümlənin struktur semantikasi ilə kontakta girməməsinə, yəni belə cümlə tiplərinin quruluşca qrammatik şəxssiz mövcud olması bunu şəxssiz cümlələrə oxşadır.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr tərkibində ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə, quruluşca müxtəsər və geniş olur:

a) Müxtəsər qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr – bunlar yalnız xəbərdən ibarət olan cümlələrə deyilir. Məsələn,

- 1) Ələ saldılar.
- 2) Gözlərindən pərdə asdılar.
- 3) Qan qaraltmazlar.

b) Geniş qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr xəbərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak etdiyi cümləyə deyilir.

1) Ellərin-elatların üstündən illər gəlib keçdi, gözlərini açdılar, Allah adını eşitdilər. 2) Olanları, olacaqları unudub gülüşməyə başladılar. 3) Qaçanda ceyran kimi tullana-tullana qaçırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bəyzadə Q.* Mətn dilçiliyi. Bakı: Qorqud, 1997, 175 s.
2. *Cəfərov N.Q.* Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, 315 s.
3. *İsrafilov M.M.* Məntiq kursu. Bakı: Turan, 2001, 530 s.
4. *Mirzəzadə H.* Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU, 1990, 374 s.
5. *Muğanna İ.* İlən dərəcəsi. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2013, 319 s.
6. *Süleymanlı M.* Üç roman. Bakı: Azərbaycan, 2004, 583 s.
7. *Севартян Э.* О некоторых вопросах структуры предложения в узбекском языке. Ташкент: ФАН, 1977, 141 с.

Redaksiyaya daxil olub 24.02.2020